

Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsi

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və iqtisadi tədqiqatların aparılması üçün dəqiq və etibarlı rəsmi statistika məlumatlarının mövcud olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi statistika məlumatlarının keyfiyyəti, tamlığı isə, öz növbəsində, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır, çünki ənənəvi (birbaşa) statistik metodlarla müşahidəyə cəlb edilməsi mümkün olmayan iqtisadi hadisə və ya prosesi dəqiq uçota almaq mümkün deyil. Ən böyük çətinlik ondan ibarətdir ki, fəaliyyət göstərən sahibkarların bəziləri istehsal etdikləri mal və xidmətlərin real həcmi tam və ya qismən bilərəkdən gizlədir. Uçotdan gizlədilən məhsul bazara çıxarılır, satılır, sahibkar qazanc əldə edir, lakin dövlət orqanları bundan xəbərsiz olur. Nəticədə, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi və dinamikasına dair statistik məlumatların təhrif olunması təhlükəsi yaranır.

Kütləvi informasiya vasitələri müşahidə olunmayan iqtisadiyyat mövzusunda tez-tez müraciət edir, hansısa hesablamalar aparılır, fərziyyələr irəli sürülür, kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-də payının həтта 50-60% səviyyəsində olmasını sübut etməyə çalışanlara da rast gəlinir. Lakin, bu mövzuda yazan jurnalistlərin bir çoxunun müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın tərfi, onun sərhədləri haqqında müfəssəl məlumatı olmadığı üçün gizli iqtisadiyyat, kölgə iqtisadiyyatı, qeyri-formal iqtisadiyyat, qeyri-qanuni iqtisadiyyat, qara bazar iqtisadiyyatı və s. kimi ifadələrdən istifadə edilir. Terminlərin çoxluğu bu sahənin mütəxəssisi olmayan oxucu və ya dinləyici üçün çaşqınlıq yaradır və diskussiyanın iştirakçıları üçün heç bir əminlik yaratmır ki, hamı eyni hadisəni nəzərdə tutur.

Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədlərinə müraciət edək. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ÜDM-ə daxil edilməsinə dair tövsiyələr Milli hesablar sistemi-2008 (BMT-nin sənədi), Avropa hesablar sistemi-2010 (Avropa Statistika Bürosunun sənədi) kimi mükəmməl beynəlxalq statistika standartlarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan təcrübəsində bu tövsiyələrə riayət olunmaqla müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi” adlı təlimatından istifadə olunur. Bu sənəddə müşahidə olunmayan iqtisadiyyata aşağıdakı iqtisadi fəaliyyətlərin aid edildiyi göstərilir:

- gizli (kölgə);
- qeyri-qanuni;
- qeyri-formal sektorda fəaliyyət;
- ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özlərinin son istehlakı üçün nəzərdə tutulan istehsal.

Gizli istehsal – qanuni fəaliyyət prosesində istehsal olunan, lakin vergi ödənişlərindən və ya qanunvericilik normalarına riayət etməkdən yayınmaq məqsədilə dövlət orqanlarından bilərəkdən gizlədilən mal və xidmətlərin istehsalıdır.

Qeyri-qanuni istehsal – müvafiq icazə olmadığına görə istehsalı qeyri-qanuni hesab edilən və ya qanunla qadağan olunmuş mal və xidmətlərin istehsalıdır. Qeyri-qanuni fəaliyyət növlərindən ən geniş yayılanlara narkotiklərin istehsalı və satışı, insan alveri, tibbi xidmət göstərmək hüququ olmayan şəxslər tərəfindən tibbi xidmətlərin göstərilməsi, icazəsiz ov (brakonyerlik), audio və video materiallarının surətinin qeyri-qanuni çıxarılması, müxtəlif saxta məmulatların istehsalı və satışı (misal üçün, geyim istehsalında, rəssamlıq sahəsində), qacaqmalçılıq və s. aiddir. Göründüyü kimi, qeyri-qanuni iqtisadiyyatın əhatəsi kifayət qədər genişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qanuni fəaliyyətin milli hesablarda, ÜDM-in hesablanması zamanı nəzərə alınması məsələsi çətin və kifayət qədər mübahisəlidir. Bu problem uzun illərdir ki, statistiklərin beynəlxalq tədbirlərində müzakirə olunur. Məsələ ondadır ki, ölkələrin qanunvericiliyi fərqli olduğundan, bir ölkədə qadağan olunmuş fəaliyyətə digər ölkədə tam və ya qismən icazə verilə bilər. Misal üçün, bir sıra ölkələrdə yüngül narkotiklərin istifadəsinə icazə verilir, digərlərində bioloji cəhətdən modifikasiya olunmuş məhsulların istehsalı və istehlakı qanunla qadağandır, digərlərində isə qanunidir və hətta belə məhsulların istehsalı və istifadəsi stimullaşdırılır. Nəticədə, bu və ya digər ölkə qeyri-qanuni fəaliyyəti ÜDM-ə daxil edəndə, digəri isə daxil etməyəndə ölkələrarası müqayisələri aparmaq mümkün olur.

Azərbaycanın rəsmi statistikasında, MDB və bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi, qeyri-qanuni fəaliyyət növləri üzrə istehsal edilən mallar və göstərilən xidmətlər ÜDM-ə daxil edilmir. Əsas problem onların istehsalı barədə etibarlı informasiya mənbəyinin olmamasıdır. Bundan əlavə, qeyri-qanuni fəaliyyəti qiymətləndirən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu fəaliyyətin ÜDM-ə payı böyük deyil. Belə ki, Avropa İttifaqının Statistika Bürosunun (Avrostat) və BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının məlumatına əsasən bu pay Avropa İttifaqı ölkələri üzrə orta hesabla 0,5 faiz olmuşdur. Bu səbəbdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-qanuni fəaliyyət növlərinin ÜDM-ə daxil edilməməyi nə onun artım dinamikasına, nə də ki strukturuna təsir göstərmir.

Qeyri-formal sektorda istehsal – ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri tərəfindən adi mal və xidmətlərin satış üçün nəzərdə tutulan istehsalıdır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri mal və xidmətlərin bazarda satışı məqsədilə yaradılır, iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü ilə məşğul ola bilər və əksər hallarda bunlar bir fərddən ibarət olan (misal üçün, təmir və ya məişət xidmətlərinin göstərilməsi) müəssisələrdir. Əgər ev təsərrüfatına məxsus qeyri-korporasiya müəssisəsi öz aktivlərini, o cümlədən nağd pul şəklində olan maliyyə aktivlərini həmin ev təsərrüfatının ümumi aktivlərindən ayıra bilirsə, artıq o korporasiyaya çevrilir.

Ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özlərinin son istehlakı üçün nəzərdə tutulan mal və xidmətlər. Bu, ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və satış üçün deyil, yalnız özlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları, ət, yumurta, meyvə, tərəvəz, bostan və s. bu kimi məhsulların, habelə xidmətlərin istehsalıdır.

Qeyri-qanuni fəaliyyətdən gizli və qeyri-formal iqtisadiyyatı fərqləndirmək lazımdır. Gizli və qeyri-formal fəaliyyətin nəticələri ÜDM-ə daxil edilməlidir və əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da belə istehsal ÜDM-də nəzərə alınır. Gizli və qeyri-formal iqtisadiyyat kəşifə də bilər. Məsələn, vergiləri ödəyən, ali məktəbə qəbul olunmaq üçün şagirdləri hazırlayan müəllim-repetitorun xidmətləri qeyri-formal iqtisadiyyata aiddir. Eyni zamanda, həmin xidmətləri göstərən, lakin vergi ödəməyən müəllim-repetitorun xidmətləri öz mahiyyətinə görə qeyri-formal iqtisadiyyata aid edilsədə, vergi ödəməkdən boyun qaçırma halı olduğu üçün həm də gizli iqtisadiyyata aiddir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qeyri-qanuni fəaliyyəti istisna etdikdən sonra Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistikasına dedikdə, gizli (kölgə) istehsal, qeyri-formal istehsal və ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özləri tərəfindən istehlak edilən məhsulların statistikasına başa düşülür.

Son məlumatlara görə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ÜDM-də payı 8,7% təşkil edir. İqtisadiyyatın sahələrində yaradılmış əlavə dəyerdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın payına nəzər yetirsək bu rəqəm sənayedə 2,7%, kənd təsərrüfatında 7,7%, tikintidə 11,6%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində 24,0%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 8,0%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində 16,7%, sosial və digər xidmətlər sahəsində 14,4% təşkil edir (cədvəl 1).

Sənayedə rəsmi statistika müşahidələrindən kənar qalan istehsalın xüsusi çəkisinin nisbətən kiçik olması fəaliyyəti müşahidələrlə tam əhatə edilən neft-qaz hasilatı və emalı sektorunun sənayedə yüksək paya (2017-ci ildə 88,6 faiz) malik olması ilə bağlıdır. Qeyri-neft sənayesində isə müşahidə olunmayan istehsalın 2017-ci ildə payı 13,7 faiz səviyyəsində qiymətləndirilir.

Son illərdə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir sıra işlər həyata keçirilmiş, bir neçə Avropa ölkəsinin təcrübəsi öyrənilmiş və Azərbaycan təcrübəsində tətbiq edilmişdir. İlk növbədə hesablamaların metodoloji əsasları yaradılmışdır.

Aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin statistik tədqiqinə dair metodoloji vəsait hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Əmək bazarının müayinəsi üsuluna əsaslanan bu vəsait müəssisələrdən rəsmi statistika hesabatı formaları vasitəsilə toplanan məlumatlarla əhalinin iqtisadi fəallığına dair ev təsərrüfatları arasında hər rüb keçirilən seçmə müayinəsinin nəticələrinin müqayisəli təhlilini nəzərdə tutur və sahibkarlıq subyektlərinin gizli, ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin miqyasının qiymətləndirilməsinə, məşğul olan əhalinin sayı, istehsal olunmuş mal və xidmətlərin və yaradılmış əlavə dəyərin həcmi haqqında məlumatların əldə edilməsinə imkan verir.

**Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatının iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə payı,
2017–ci ilin məlumatları əsasında**

İqtisadi fəaliyyət növləri	İqtisadi fəaliyyət növü üzrə əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
İqtisadiyyat üzrə cəmi	9,3	8,7
<i>o cümlədən:</i>		
sənaye	2,7	1,1
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	7,7	0,4
tikinti	11,6	1,1
ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	24,0	2,5
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	8,0	0,5
turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	16,7	0,4
sosial və digər xidmətlər	14,4	2,7

Bu üsulu tətbiq etməklə gizli və qeyri-formal istehsalın həcmnin müəyyən edilməsi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta, kiçik və mikro müəssisələr bölgüsündə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının tam məşğulluq ekvivalentinə çevirməklə hesablanması;

- rəsmi statistika müşahidələri nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta, kiçik və mikro müəssisələr bölgüsündə bir işçiyə düşən məhsul (xidmət) buraxılışının və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması;

- əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında hesablanmış iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının rəsmi statistika müşahidələrinin nəticələri üzrə maddə ilə işləyənlərin və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı ilə müqayisə edilməsi, aşkar olunmuş fərqlərin müvafiq fəaliyyət növləri və müvafiq ölçülü müəssisələr üzrə bir işçiyə düşən məhsul (xidmət) buraxılışının və əlavə dəyərin həcminə vurmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunaraq rəsmi statistika hesabatlarında öz əksini tapmamış məhsulun (xidmətlərin) və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması.

Hesabatlarda məlumatların təhrif edilməsi hallarının aşkar edilməsi istiqamətində görülən işlərdən biri - bu sahədə ilk dəfə olaraq müvafiq statistik müayinənin aparılması olmuşdur. Müayinənin məqsədi ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən dövlət orqanlarına təqdim edilən statistik hesabat və bəyannamələrdə məlumatların təhrif olunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi olmuşdur. Müayinədə iştirak etmək üçün auditor təşkilatlarının mütəxəssisləri və sərbəst auditorlara, həmçinin Statistik vahidlərin dövlət registrində “Mühasibat uçotu və audit sahəsində fəaliyyət; vergilər üzrə məsləhətlər” fəaliyyət növü üzrə qeydiyyatda olan fərdi sahibkarlara müraciət edilmişdir.

Müayinənin nəticələri göstərmişdir ki, məlumatlar əsasən tikinti, emal sənayesi, ticarət, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, sosial və digər xidmət sahələrində təhrif edilir. Sahibkarların vergi, statistika və digər dövlət orqanlarına təqdim etdikləri hər 10 hesabatdan 6-da, o cümlədən 20 nəfərədək işçisi olan müəssisələrin 10 hesabatından 7-də, 20 nəfərdən 50 nəfərədək işçisi olanların 6-da, 100-dən artıq işçisi olanların isə 5-də təhrif etmələrə yol verilir. Bu hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan orta hesabla 29,1 faiz, əmək haqqı xərcləri 23,8 faiz az, xammal-material xərcləri 14,5 faiz, xidmətlərin ödənilməsi xərcləri 16,1 faiz, digər maddi xərclər isə faktiki olduğundan 6,3 faiz artıq göstərilir.

Emal sənayesi üzrə təhrif edilmiş hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan 25,8 faiz, tikintidə 33,4 faiz, ticarətdə 44,4 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 33,8 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşədə 29,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 22,3 faiz az göstərilir. Xammal-material xərcləri emal sənayesində 17,7 faiz, tikintidə 22,5 faiz, ticarətdə 10 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 20 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 17,9 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 10 faiz artıq göstərilir. İşçilərin əmək haqqına çəkilmiş xərclər emal sənayesində 22,5 faiz, tikintidə 38,4 faiz, ticarətdə 28,3 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 35,0 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 24,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 18,9 faiz az göstərilir. Rəsmi qeydiyyatda olmayan işçilərin faktiki ödənilmiş əmək haqlarının xüsusi çəkisi emal sənayesində 13,8 faiz, tikintidə 33,3 faiz, ticarətdə 10,9 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 10 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 25 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 9,3 faiz təşkil edir.

Respondentlər xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi xərclərinin şişirdilməsini də qeyd etmişlər.

Beləliklə, müayinə nəticəsində iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə gəlir və xərc göstəricilərində təhrifləmələrlə bağlı lazımi düzəlişlərin edilməsi üçün zəruri məlumatlar əldə edilmişdir.

Dünya təcrübəsində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı üsul balans üsulu hesab olunur. Bu üsul “xərclər - buraxılış” (“input-output” ing.) cədvəllərinin tərtib edilməsi prosesində özünü daha yaxşı göstərir, çünki bu cədvəllərdə həm əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı qruplarının ehtiyat və istifadəsi arasındakı uyğunluq, həm də hər üç üsulla (istehsal üsulu, son istifadə

üsulu və ilkin gəlirlər üsulu) hesablanmış ÜDM arasındakı uyğunluq təmin edilir. Bu cədvəlləri sahələrarası balans da adlandırılır. Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı ölkə iqtisadiyyatının strukturu, onun sahələri arasında mövcud əlaqələri, o cümlədən ÜDM-in istehsalı və istifadəsinin strukturunu dərinlən təhlil etməyə imkan verir. Balansda məhsul növlərinin geniş siyahısı üzrə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin istehlakın və yığımın bütün istiqamətləri üzrə istifadəsi, maddi ehtiyatların və xərclərin strukturu, yaradılmış əlavə dəyərin bölüşdürülməsi və iqtisadi təhlil üçün zəruri olan digər məlumatlar öz əksini tapır. “Xərclər-buraxılış” cədvəlləri təkrar istehsalın müasir nəzəriyyəsində eyniadlı metodoloji yanaşmanın bir hissəsidir və bu metodologiyanın hazırlanmasına görə amerikalı iqtisadçı V.Leontyev 1973-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində statistika sahəsində mövcud olan beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq “xərclər-buraxılış” cədvəlləri hər beş ildən bir tərtib edilir və sonuncu dəfə 2016-cı ilin yekunları üzrə tərtib edilmişdir. Zəruri məlumatların əldə edilməsi məqsədilə, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən 7 mindən çox müəssisə və təşkilatda məhsul istehsalına (xidmətlərin göstərilməsinə) çəkilən xərclərin statistik tədqiqi məqsədilə tədqiqat aparılmışdır.

Məhsul və xidmət növlərinin 114 qrupu bölgüsündə ehtiyatların yaranması və istifadəsinə dair məlumatları özündə birləşdirən 2016-cı ilin “Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı” 12 minə yaxın göstəricidən ibarət olmaqla beynəlxalq təcrübəyə və MHS-2008-ə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Balans məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2016-cı ildə ölkədə məhsul və xidmətlər ehtiyatları 119,0 milyard manat təşkil etmiş, ehtiyatların 76,9 faizi daxili istehsal, 23,1 faizi idxal edilmiş mal və xidmətlərin hesabına formalaşmış, ölkə daxilində istehsal olunmuş mal və xidmətlərin 32,0 faizi isə ixrac edilmişdir.

Bu dövrdə ölkə daxilində istifadə edilmiş ehtiyatların 35,6 faizi aralıq istehlaka, 47,7 faizi son istehlak xərclərinə sərf edilmiş, 16,7 faizi isə yığma yönəldilmişdir. Aralıq istehlaka sərf edilmiş mal və xidmətlərin 56,2 faizi istehsal, 36,9 faizi isə xidmət sahələrində istifadə olunmuşdur.

Sahələrarası balansın göstəricilərinə uyğun olaraq, 2016-cı ildə ölkədə istifadə edilmiş sənaye məhsulunun 47,0 faizi daxili istehsal, 53,0 faizi isə idxal hesabına təmin olunmuşdur. Sənaye məhsulu ehtiyatlarının 30,4 faizi aralıq istehlaka, 26,0 faizi yığım və son istehlaka sərf edilmiş, 43,6 faizi isə ixrac edilmişdir.

2016-cı ilin sahələrarası balansı göstəricilərinin 2011-ci il üzrə hazırlanmış balansın rəqəmləri ilə müqayisə etdikdə görmək olar ki, ölkədə məhsul və xidmətlər ehtiyatları 33,1 milyard manat artmış, o cümlədən tikinti məhsulları 8,9 milyard manat, sənaye məhsulları 3,1 milyard manat, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq məhsulları 1,5 milyard manat artmışdır. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərində yeyinti məhsullarının alınmasına çəkilmiş xərclərin xüsusi çəkisi 1,3 faiz bəndi azalmış, xidmətlərin ödənilməsi xərcləri isə 0,7 faiz artmışdır.

Bütün bunlar son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında və əhalinin rifahında baş vermiş dəyişiklikləri müsbət xarakterizə edir.

Ümumiyyətlə, “xərclər-buraxılış” cədvəllərinin məlumatları müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə hesab olunur. Bundan əlavə, bu cədvəllərin hazırlanması sahələrarası tədqiqatların aparılmasına, sahələrarası əlaqələrin təhlilinə, iqtisadiyyatın inkişafına dair proqnozların verilməsinə, idxal əvəzetməsi, məhsulların qiymət artımı, vergi dərəcələrinin dəyişməsi, ayrı-ayrı mal və xidmətlərə tələbin artması kimi amillərin iqtisadi dinamikaya təsirinin qiymətləndirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat

1. Измерение ненаблюдаемой экономики. 2002, Руководство, Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Париж.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2008-ci il 20 iyun tarixli 25/8 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Əmək bazarının müayinəsi metodundan istifadə etməklə, sahibkarlıq subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin statistik tədqiqinə dair metodoloji tövsiyələr”.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi kollegiyasının 2005-ci il 16 mart tarixli 13 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən məlumat çatışmazlıqları növlərinin təsnifatı”.
4. С.Р.Левит, Ненаблюдаемая экономика: практика, проблемы и направления совершенствования ее оценок, Москва, «Вопросы статистики», июнь 2014.
5. Ю.Н.Иванов, К вопросу о включении в ВВП оценки нелегальной деятельности, Москва, «Вопросы статистики», март 2014.